

בעין הסערה

(על אופיו וגורלו של משה נאדיר)

עין הסערה היא היפוכו של כל דבר שיש לו צל-של-אחיזה ביציבות, ברוגע, בקביעות או בשיגרה, והיא מטאפורה הולמת את אופיו וגורלו של משה נאדיר. דמותו של משה נאדיר המשורר עוררה בחייו ואף לאחר מותו מחלוקת, שהיה בה כדי לחצות את ההערכות ואת הטעמים. והיה בדמותו של האיש משהו, שאפשר לציין כאחדות-של-ניגודים; ולא ניתן היה לקלוט אותו, אלא לפי גירסתו של רב סדן "מתוך אותה שלמות חצוייה" (סדן תרצ"ה: רצו).

הפעם ננסה להתחקות על טיבו של משה נאדיר. משורר ופובליציסט מייסר ומיוסר, שנולד כיצחק ריז בעיירה נאראיב שבמזרח גליציה בשנת 1885. הוא אימץ את שם-העט 'משה נאדיר' ונפטר בניו-יורק ב-1943. קשים ורוויי מחלוקות היו ימי חייו. יתר על כן, הוא גם התייסר לא מעט ממחסור ועוני. בן חמישים ושמונה היה במותו.

אביו, מאיר ריז, שמוצא משפחתו מזלוצ'ב, היה בתחילת דרכו סוחר ואחר-כך מורה לגרמנית בביתו של חוכר-אחווה. משה נאדיר למד ב'חרר' עד גיל 12, והשלים את לימודיו בגרמנית, מפי אביו. האב היגר בסופו של דבר לאמריקה, ואילו משפחתו הצטרפה אליו ב-1898. הם השתקעו בניו-יורק, ב'איסט סייד'. נאדיר מספר ברשימותיו האוטוביוגרפיות במבוא לספרו מודה אני (נאדיר 1944: 24-36), כי כבר בגיל 14 הוא טעם טעמו של ה'שוויץ-שאָפּ' (בית היזע). במרוצת הזמן הוא עסק בעיסוקים שונים: הוא היה סוכן ביטוח, מנקה חלונות ועושה עוד מלאכות ממלאכות שונות. התגורר, בדרך-כלל, בסביבה לא-יהודית.

בשנת 1902, בהיותו בן 17, התחיל נאדיר לפרסם מפרי עטו בעיתון היומי טעגלעכער העראָלד ובעיתון פֿרייע אַרבעטער שטימע, ואף השתתף בכתבי-עת וקבצים מזדמנים. הוא מספר, שסבל ממצוקה רבה, כמוהו כידידו המשורר משה לייב האלפרן (1886-1932). הציפייה למשקה (ג'וב בלע"ז) הטרידה אותם יותר מאשר המטרות הפוליטיות של העיתון בו פירסמו שיריהם. מטרות אלו הפחידו אותו יותר מאשר הקסימו. אלא שהוא הפך כותב קבוע בעיתון פֿרייע אַרבעטער שטימע, ואף פירסם בו מדי יום פלייטון בשם 'פֿון נעכטן ביז מאָרגן' (מאתמול למחר), שהלך והצטבר כמחזור. מתוך זיקה נאמנה לקו הקומוניסטי, כאשר נדמה היה שהוא מזדהה לחלוטין עם הקומוניזם ותנועתו — הוא דווקא כתב בנוסח המיוחד והייחודי שאיפיין את כתיבתו מאז ואילך. התבלטו ופרצו מתחת לעטו

אפוריזמים מאירי-עיניים ואפילו סנטימנטליים, טעונים ברגש ומפגינים כשרון לשוני מיוחד במינו.

באביב 1926 נסע נאדיר לבקר בברית-המועצות. הוא ביקש לראות במו עיניו את המתרחש בארץ הסוציאליזם המתגשם. בדרך הוא התעכב בפאריז, בווארשה ובווילנה. הוא שהה בברית-המועצות 9 חודשים, ביקר במקומות רבים וגם הופיע בערבים שנערכו לכבודו. לא נעלמו מעיניו המצוקה והעוני של העם, אף תופעות אחרות לא מצאו חן בעיניו. אלא שהוא התאמץ לשלוט ברגשותיו 'הזעיר בורגניים' ועזב את המקום מתוך אמונה (ואשליה), שכאשר הקומוניזם ינצח סופית כל הרע יתפוגג וייעלם, ומה שהיה כאילו לא היה.

בשובו אירגנו התנועות השמאליות קבלת פנים. כמה אלפי אנשים באו להאזין לדבריו. והנה הוא פתח בדברים מתלהמים, ובאמצעות פאראדוקסים ואוקסימורונים חריפים כדרכו מתח ביקורת על המציאות הסובייטית. זה היה בניגוד לקו הכללי שהיה נקוט בתנועה הקומוניסטית. העיתונות השמאלית נזדעקה והעמידה אותו על סטיותו האידיאולוגיות. אך מחלו לו, מפני שנאדיר היה מקובל ואהוד על ציבור הקוראים.

מלבד שירים, הומורסקות, סאטירות, פלייטונים, מיניאטורות, סיפורי-ילדים ויצירות פרוזה, חיבר נאדיר גם מסות על יוצרים ויצירות, על-פי רוב בנוסח סגנונו העשיר ושלוח-הרסן (יש אומרים: בוקמי). הסופרים לא אהבו את זה ופנו לו עורף. אמרו, שנאדיר הדיח את עצמו לדעת — ועשה זאת בכוונת המכוון. אך מסותיו העלו בסגנון עוקצני ומריר שלל של הרהורים עמוקים על דבר היצירה, האמנות והפילוסופיה.

יתר על כן, נאדיר התמסר באופן מיוחד לכתיבת דראמות ויצירות תיאטרון. הידועות ביותר: קלויסטערבערג (הררי מנור), סוקסעס (הצלחה), דער לעצטער ייד (היהודי האחרון), די טראגדיע פון גאָרנישט (הטראגדיה של לא כלום — פורסם בדי צוקונפֿט 1922), יעזוס עכאָד (ישו אחד — פורסם בדאָס נייע לעבען, 1923). המחזות הועלו על הבמה בתיאטרון הידוע של השחקן והבמאי מוריס שוואַרץ (1888–1960) בניו-יורק.

במערכת המאָרגן פּריעהיט, העיתון היומי של המפלגה הקומוניסטית, עבד משה נאדיר שנים רבות מתוך מאמץ מתמיד להזדהות עם האידיאולוגיה של המפלגה. ואמנם היו לו רגעים של ספקות ולבטים גלויים וסמויים לעומת הגזירות הקשות של 'האמנות הפרולטרית' והריאליזם הסוציאליסטי. יתר על כן — קשה היה לו להשלים גם עם הוצאתם להורג של מחוללי מהפכת אוקטובר והמשפטים על ותיקי הבולשביקים. ואמנם עם הפרסום על ההסכם בין ריבנטרופ למולוטוב (23.8.1939), החליט משה נאדיר לנתק את קשריו עם המחנה הקומוניסטי.

שישה ימים אחרי פטירתו של משה נאדיר כתב מלך ראָוויטש (זכריה חנא בערגנער, 1893–1976), משורר, עיתונאי ועורך עתיר זכויות בספרות יידיש, בין היתר את הדברים הבאים:

'משה נאדיר היה מעין תופעת-טבע, פְּנוֹמן. באמנות המילים שלו היה משהו מעבר ומעל לנורמאלי, מעבר לאנושי. הוא כינה את עצמו 'אידיוט גאוני' (השווה:

נאדיר (1971: 136–146). הוא היה האידיוט היחיד שידע שזהו זה, וכן הוא היה הגאון היחיד, שהיה לו האומץ להוסיף לעצמו את אותו התואר מבלי לחייך. – ונדמה, שחלפו ימים רבים מאוד מאז שנפטר, ולא עוד אלא שהוא מעודו לא היה בחיים – כמוהו ככוכב שביט בעולמן של מילים, שנברא יחד עם בריאת העולם הזה. – הנה משוטטים אנחנו באוטווצק, 1926. הוא מדבר בלי הרף בלשונו הטוחנת מילותיה חישמהר. והמילים בחלקן, כך נדמה, נתקעות בגרון ובחלקן נשמעות כלחן מוסיקאלי שאין לו תחליף. הוא מחזיק בידו עט ופנקס ומדי פעם נעצר ורושם דברמה בכתב־ידו, שאינו אלא תוהו־ובוהו מוחלט. הוא עצמו גִּבְה־קומה, קווצות שעריו רחוסות ומקורזלות, המכסיפות בבלורית לאור השמש. רואותיו היפות הגדולות, שגונם ירקרק־חום מביטות נכחן ללא חיוך. אפו ארוך וקודר ופיו הרחב והמלא אינו חדל מלטחון, טוחן כטחנה וטוחן כצייר. דקה דקה הוא משמיע מילה מבריקה, וכל שנייה שביעית – רעיון מבריק. משה נאדיר ואנוכי פירסמנו בתופים ובחצוצרות את קיום הערב לכבודו, שאירגנה אגודת הסופרים בקרקס של וארשה ב־1926. הוא הקדיש מרץ רב כדי לפרסם את נאומו, שהוא עתיד לנאום... אלא שהוא שכח להכין את הנאום, ועל כן השמיע במשך שעה שלמה קשקושי לשון בדבר היותו "מקולל" בכשרון. פניו הנפלאות נדמו אותה שעה לפניו של סוס – לפתע הוא קטע את נאומו ונדם. רציתי באותה שעה לטרוף אותו מרוב זעם, אותו ואת עצמי. והוא ממש הסתתר מפני, נתחייך והבטיח לפצות. מקץ שבועות אחדים, בנשף צנוע בפולטוסק ליד וארשה, באוזני כמה מאות קרתנים, הוא נאם את אחד הנאומים המזהירים ביותר שלו. הייתי כל־כך נרגש, אף איני מבין מפני מה, אך עיני זלגו דמעות כאשר קמתי להודות לו על דבריו. – תערובת של מילה, רעיון ולב מצטרפת ויוצרת משורר, אך הפה אינו מסוגל פיזית להכיל כל־כך הרבה מילים מבלי להתפוצץ – וכתביו של נאדיר גדושים מילים עד להתפקע. המוח אינו יכול להתפקע מרוב רעיונות – ועל כן נסתבכו וניתכו הרעיונות בכתביו כמו חלקי הברזל בבית שרוף. רק הלב עשוי להיקרע מרוב רגשות – וליבו של נאדיר אמנם נקרע – משה נאדיר היה כוכב שביט שהאיר ברקיע ושקע בקרקע בנופלו. דורות של חוקרים יצטרכו לעמול כדי להעלות אותו ולחשפו, לנתח ולחקור את יסודותיו. כלום זה הכול? אין זה אלא אלפית ממה שיכולים לספר אלף אנשים, שבאו במגע עם נאדיר והכירו אותו" (ראוויטש 1982: 121–122).

קראתי פעם בספר אנדות של עמים, כי בקץ הדרכים והזמן יושב לו הגורל, מטיל מבוכה בעולם – ומשעולה הדבר בידו, פותח את פיו ופורץ בצחוק גדול ומהדהד, וזהו 'צחוק הגורל'. וכך גם מתרחש במקרה של משה נאדיר. לא מחלוקת אחת הוא עורר וגרם – והן לא פסקו גם לאחר מותו. ליד קברו ספר לו המבקר והיסטוריון ספרות יידיש שמואל ניגער (1883–1955). בימי חייו של נאדיר הוא לא הרבה לעסוק בו – לא לשבח ולא לגנאי. בדברי ההספד הוא השתמש במילה 'צערונענקייט' (נזילות), ומְטָבֵעַ לשונית זו פתחה במחלוקת על הערכת נאדיר ויצירתו – תחילה בין ניגער לבין המבקר אברהם־בער טאבאטשניק (1901–1970). משה נאדיר – גורס שמואל ניגער (ניגער 1959: 156) – היה בימי חייו מעין

בעיה; אף כאשר הלך מאתנו לעולמו — הוא עדיין נותר בבחינת בעיה, ואין זה כלל פלא, שהוא הצליח לערער ולזעזע את המחשבה של ביקורת הספרות. כי אלה היו טבעו ותאוותו: להוציאנו מן השלווה, לגרותנו, לאלצנו להיעצר, להתבונן, להתבונן ולהקשיב לעצמנו, לעורר בנו סקרנות והתפעלות. לפי שהוא עדיין חי בזכרוננו ובחלק מיצירותיו, אנחנו ניצבים משתוממים ומתפלאים, נסערים, נרעשים ונרגשים, מרומים למחצה ומכושפים למחצה ושואלים את עצמנו: איזה מפגש מוזר, כמעט פנטסטי היה בינינו? מי ומה הוא היה? עושה נפלאות? להטוטן? אמן? כלום היה בכלל, או שמא רק בדה את עצמו? ואם הוא היה אכן רק פרי דמיון, דמות בדויה, כלום היתה זאת האמנות הגדולה של העמדת־פנים או שמא העמדת־פנים גדולה של האמנות?

מי ומה היה משה נאדיר? "השאלה" — קבע ברדיצ'בסקי בפואטיקה שלו — "היא בְּאֵר הָעוֹלָמִים ממנה אנחנו שותים ושותים וצמאים." לכאורה, הרי זה אוקסימורון ופאראדוקס. אך בהשקפה של נאדיר — שאני. נאדיר היה איש השאלה המתמדת, הנוקבת, זו הפותחת שערים — כנגד התשובה הסותמת וחותרת.

מסה שפירסם מלך ראוויטש בחוברת הראשונה של כתב־העת ביכערוועלט (ינואר־פברואר 1922), וארשה, עמ' 26–30, פותחת בשאלה: "וּוּו איז דער צענטער?" (היכן המרכז?). לפי דעתו של מלך ראוויטש המרכז הוא "דָּאָ און נָאָר דָּאָ" (כאן ורק כאן), והכוונה היא — בווארשה, על שפע ספרי היידיש היוצאים לאור, בתי־הספר שלשון ההוראה שלהם היא יידיש, העיתונות היומית ביידיש וכד'. אך הוא מסכים, שגם ניו־יורק היא מרכז. כלום רק ניו־יורק? ומה בדבר ברלין, ששם פועלים מוציאים לאור ומדפיסים, העושים ספרים רבים? האומנם יש שלושה מרכזים?

משה נאדיר, על כל פנים, נקרע בין שלושה מרכזים. מקומו של הבית הישן, נאראיב אשר בגליציה מתערב עם המציאות של הבית החדש מעבר לים ועם הגעגועים להשכלה שבברלין.

אין הוא מסוגל ליישר את ההדורים. אין הוא יכול אתם, אף אינו יכול בלעדיהם. כאשר הוא מנסה להעלות איזון, הוא מעצב על הבמה כנגד 'האלוהים הישן' (דער אַלטער גאָט) 'אלוהים חדש' (אָ ניער, יונגער גאָט) — במחזה הטראגדיה של לא כלום (די טראַגעדיע פֿון גאַרנישט), שעלילתו מתרחשת איש־אינו־יודע־מתי איש־שם ואיש־אינו־יודע־היכן, והדמויות הן מוזרות, איש־אינו־יודע־מיהן.

יצירתו של משה נאדיר מורכבת במוזרויותיה: לצד יצירות שלמות עולות הברקות, קטעים, מעין פרץ־של־קרעי־דברים. שמואל ניגער טוען, שהברקים שנאדיר הבריק הם בבחינת המצאות גאוניות, תמונות מיניאטוריות המתמזגות אל פסיפס אחד גדול, שאין לכנותו אלא 'משה נאדיר', כאשר הוא יוצא וחורג מכל כלל, ואין שני לו בוירטואוזיות של הלשון, באמנות הדברים במובנו הרחב של המושג.

הוא היה יחיד במינו גם בתקופה שערך וכתב בעיתונות הקומוניסטית והיה חריף ולוחם 'בעט וברובה' (מיט פען און ביקס — כשם מדורו הקבוע במָאָרְגַן פֿרֵיהֵיט),

וגם כאשר חזר אל מורשת בית־אבא. באופן הפשוט ביותר והיסודי ביותר הוא לא היה מסוגל להוכיח את מלוא יכולתו מבלי לגלות את מה שחסר לו. היכולת והחסרון ניצבים זה מול זה בעין הסערה, במערבולת של המחלוקת. אפילו בחייו היומיומיים חברו ונשתזרו הדלות, המחסור והעוני — וכאילו היו תנאי לעושרו הגדול.

הוא עזב את הבית מוקדם מדי. בליבו נותר הלחן והניגון המלווה את כל הצללים, שרעד אווזו בו כאשר הם מתעוררים בזכרונו. הרומאנטיקה העדינה של העיירה נאראיב מאזנת, אך גם מבליטה את קיום המחלוקת, לרבות מידות ההיתול והלעג ששפעו ממנו ובו.

במכתבו אל החוקר והמבקר נחום־ברוך מינקוב (1893–1958) הוא ביקש לאפיין את עצמו וכתב: " — — יתר על כן, נאדיר פיצל את עצמו, נבקע וניתז ונשפך כמו קרן שאין אתה מסוגל לתפוס, כמו ים שאין לשים לו סכר ומחסום." אפשר שזו אמנם אותה 'נזילות' (צערונענקייט) לפי הניסוח של בעל־הדבר עצמו.

נספח

שבבים *

עך, ווען דער געדאָנק זאָל קענען אַליין
האַלטן אַ פֿעדער אין דער האַנט!

עך, ווען דאָס האַרץ זאָל זיך אַליין
קענען אינטונקען אין טינט און מיר
פֿאַרשפּאַרן די אַרבעט!
(עמ' 12)

נאָך, לו היתה המחשבה מסוגלת
בעצמה לאחוז קולמוס ביד!

אָך, לו הלב היה מסוגל
לטבול את עצמו בדיו — ולחסוך לי
את העבודה!!

* את הקטעים בחר הקריין האמן הרץ גרוסבאָרד, שהוציאם בספר קטן בשם נאָדיריזמען (תל־אביב 1973). אנו מביאים כאן לצורך הדגמה שבבים אחדים, במקור ובתרגום. תירגם לעברית פרופ' יוסף בר־אל.

* * *

איז דען קריטיק בכלל מיין פראָפּעסיע?
(ביי אַנדערע איז ליב־האַבן און פּיינט־האַבן
אַ פּאַך, ביי מיר איז דאָס בלויז אַ טבעו!) (עמ' 20)

[כלום הביקורת היא בכלל מקצועי?
(אצל אחרים זולתי הרי לאהוב או
לשנוא זה מקצוע, אצלי זה רק טבעו!)]

* * *

איך שרייב מיין ליד
ווי איינער שרייבט
אין אמלעניש — רעצעפטן.
איך האָב מיט רום
מיט אייביקייט
קנאַפלעכע געשעפּטן. (עמ' 28)

[הריני כותב את שירי
כאחד הכותב
בחיפזון — מרשמי רפואות.
המגע שלי עם התהילה
קטן עד מאוד.]

* * *

איר זאָגט, אַז דאָס וואָס איר באַשרייבט
אין אַמער עסקיו, האָט מיט אַיך אַליין
פּאַסירט?

אויב אַזוי, מיין ליבער פּריינד, האָט
מיט אַיך פּאַסירט אַ ליגן! (עמ' 25)

[אתה טוען, שכל מה שתיארת
ברשימתך אכן קרה לך ממש?
אם כן, ידידי היקר, קרה לך שקרו!]

* * *

הזנריך הינע האָט זיך געשמדט און ...
געוואָרן אַ ייד.

ס'ביסל טויף־וואַסער, וואָס מ'האָט אויף אים
געשפּריצט האָט שפּעטער מיט אַ סך
(עמ' 32) פּראָצענטן אַרויסגעוויינט פֿון אים אין 'יידישע טרערן'.

[היינריך היינה התנצר והפך... יהודי.
מעט מי־הטבילה שהתזו עליו בכו
ממנו ובו באחוזים רבים כ'דמעות יהודיות!]

* * *

שלום־עליכם — אַ ליכטיקער, לירישער, מיט
אַ שמייכל, וואָס מאַכט אַ לאַך אין האַרץ;
אַ לאַבעדיק אויג, וואָס איז אַליין אַ גרויסע
טרער... דער הומאַר פֿון אַ העכערן שטאַפל
די געפֿרוירענע טראַגעדיע פֿליסיק געמאַכט
(עמ' 34) אין די פֿייערן פֿון ליבשאַפֿט...

[שלום־עליכם — בהיר, לירי. עם חיוך הקודח
חור בלב; עין צוחקת, שהיא עצמה דמעה
גדולה... הומור של מדרגה גבוהה,
טראגדיה קפואה שהזרימה באש האהבה...]

* * *

נאָך מײַנונג דאַרף לשון קודש זײַן אונדזער
(עמ' 37) שפּראַך. נאָר מען דאַרף לשון קודש רעדן אויף ייִדיש...

[לפי דעתי צריכה לשון הקודש להיות
לשוננו, אך צריך את לשון הקודש לדבר ביידיש...]

* * *

אַמאָליקע צײַטן האָבן אידעאָליסטן געקעמפֿט
דערפֿאַר, אַז אַלע מענטשן זאָלן האָבן אַ רעכט
צו זײַן בירגער, הײַנט קעמפֿן זײ דערפֿאַר,

אַז אַלע בירגער זאָלן האָבן אַ רעכט צו זײַן
מענטשן. (עמ' 43)

ובזמנים עברו נלחמו האידיאליסטים
על זכות כל האנשים להיות אזרחים; היום
הם נלחמים על זכות כל האזרחים להיות בני־אדם.

* * *

ערגער פֿון די שאָוויניסטן זענען די
שווה־שווה־ניסטן. (עמ' 66)

[גרועים מן השוביניסטים הם
השווה־בשווה־ניסטים.]

* * *

מצוות — פונקט ווי עבירות — זענען אָפֿט
שעדלעך פֿאַרן געזונט. (עמ' 71)

[מצוות — כמוהן כעבירות — לעתים קרובות
מזיקות לבריאות.]

* * *

דער פֿעטער איציק זאָגט: "שלאַג נישט דעם חזיר.
וואָס איז ער שולדיק, אַז ער איז אַ חזיר? גאָט האָט אים אזוי
באַשאַפֿן. ס'איז אויף אים גענוג רחמנות, אַז מ'טאָר אים נישט
עסן..." (עמ' 94)

[הדוד איציק אומר: "אל תכה את החזיר. מה הוא אשם
שהוא חזיר? הקדוש־ברוך־הוא כך ברא אותו. הוא מסכן
ורחמנות עליו, שאסור לאוכלו..."]

* * *

פֿרייטיק. אין דרויסן קומט אָן דער פֿאַרנאַכט אין סאַמעטענע פֿאַנטאַפֿעלעך. די
וואַכעדיקייט איז ווי די שאַלעכץ פֿון די פֿיש — אַוועקגעשאַבן, אַרויסגעוואַרפֿן...
די פֿענצטער־שעבלעך כאַפֿן־אויף דעם אַפּגלאַנץ פֿון געבענטשטע ליכט...

צעקלינגען עס אויף דינע גאלדענע קוואַדראַטן... עס איז זיס און ליכטיק און שטיל
און געלייטערט... עס שמעקט זאָפֿראַן און באַרג און זומער און שיר־השירים... און
פֿיש מיט פֿעפֿער. עס איז שבת!
(עמ' 98)

יום שישי. הערב מתקרב בחוץ בנעלי קטיפה. החולין דומה לקשקשי הדג...
תולשים אותם בגירוד ומשליכים... זגוגיות החלונות קולטות ומשקפות את זהר
הנרות שברכו עליהם... מפצלות (את האור הנשקף) לריבועי זהב דקים... הכול
מתוק, אפוף אור ושלווה ומטוהר... ריחות של ברכום והר וקיץ ושיר־השירים...
ודגים עם פלפל. שבת!

* * *

די ווייטקייט לייטערט. ווייטקייט פֿון טעג,
וואָס ליגן פֿון הינטן אָדער פֿאַרויס.
געבענטשטע ווייטקייט!
(עמ' 108)

[מרחבים רחוקים מזקקים.
מרחקי ימים שעברו וימים שעדיין לא עברו,
ברוכים המרחקים!]

מראי מקום

- וואַסערמאַן לייב 1965: 'נאָדיר, משה', לעקסיקאָן פֿון דער נמער ייִדישער ליטעראַטור, כרך
6, ניו־יורק, 126–133.
נאָדיר משה 1944: מודה אני, לידער און פראָזע, ניו־יורק, 'אויטאָביאָגראַפֿיש', שם, 24–36.
— 1971: הומאַר, קריטיק, ליריק, מהדורת שמואל רוז'אנסקי, בואָנוס איַרְס.
ניגער שמואל 1959: קריטיק און קריטיקער, בואָנוס איַרְס.
סדן רב תרצ"ח: ממחוז הילדות, תל־אביב.
ראוויטש מלך 1982: מיין לעקסיקאָן, כרך 4, ספר 2, תל־אביב.